

BIRÓ ZOLTÁN

Ismét: harmadik út — saját út

Vessünk akár csak egy pillantást is a magyar történelemre, azonnal nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy a magunk történelmi sajátossága: újra meg újra előlről kell kezdeni mindent, amibe az elődök egyszer már belefogtak, és amibe azután belebuktak, amit úgymond, a történelem újra meg újra levett a napirendről, hogy aztán ismét napirendre tűzzön. Annak az újra levett a napirendről, hogy aztán ismét napirendre tűzzön. Annak az 1945 után gondolkodó és politizáló nemzedéknek, amelynek Bibó István is tagja s egyik vezéregyénisége volt, a nagy történelmi változások sorát kellett folytatnia, ám a nagy történelmi visszarendeződések, országvesztések, lélek- és tudatrombolások után, gyakorlatilag előlről kezdve az építkezést a történelmi romokon. Itt nemcsak az országot kellett újjáépíteni a háborús pusztítás után, de a szellem, a lélek, az erkölcs, maga a nemzeti lét is újjáépítést követelt. Itt nem renoválni kellett a világháború és a fasizmus néhány éve alatt megrongált demokratikus intézményrendszert, hanem fel kellett építeni, azokon az alapokon, amelyek a nemzeti emlékezetben, a magyarság történelmileg megformált szabadságösztönében még léteztek, és léteztek abban a sóvárgásban, amely boldogabb, kiegyensúlyozottabb történelmet élő európai népek mintái felé vonta a mindenkori magyar progressziót. Ehhez a feladathoz kínálkozott eszmei segítségül, s működött mintegy a gondolatok rendező pályaudvaraként a „harmadik út” eszméje. Bibó István új történelmi helyzetben vitte tovább Németh László 45 előtti gondolatait, s alakította a maga elméleti-teoretikus készültségével az új magyar helyzet követelményeihez, s igyekezett a teóriából a gyakorlati politika számára hasznosítható, a nemzet demokratikus újjáépítését közvetlenül szolgáló, teljes körű gondolatrendszerre fejleszteni.

A harmadik út gondolatának közvetlen előzményei voltak a XX. században. Gombos Gyula tanulmányaiban kitűnően elemzi a harmadik út lényegét, s bemutatja a gondolat kifejlésének XX. századi történetét Németh Lászlón, Szabó Dezsőn át Ady Endréig visszavezetve. Tudjuk azonban azt is, hogy ez a gondolat sokkal mélyebben gyökerezik a magyar történelemben, semhogy e század érzés- és gondolatvilágából, vagy akár e században előálló történelmi helyzetekből származtathatnánk csupán. E tekintetben a magyar történelem folytonossága nyilvánvaló, a gondolat fogantatása ko-

A szegedi egyetemen, a Bibó István Emlékbizottság által rendezett „Nemzet és demokrácia” konferencián elhangzott előadás.

rántsem XX. századi. Nemcsak Németh László tekint vissza a görög kultúrára, mint eszményre, mintegy átnyúlva Róma feje fölött, de a reformkorban Kölcsey is. Nemcsak a XX. század gondolkodói és politikusai közül érzik-tudják a legjobbak, hogy Kelet és Nyugat impériumai között kell nekünk meglelnünk a saját utat, kutatnunk a belső függetlenség, a bármely irányú odacsapódások helyett a harmadik megoldás kulcsát. Ugyanilyen lázas felelősségérzettel keresik a reformkori elődök is a nekünk való magyar utat, mind kül-, mind belpolitikai szempontok figyelembevételével. És vajon Deák nem a harmadik megoldást kereste-e a kiegyezéssel a történelmi kényszerhelyzetben, szemben a Habsburg-uralmi törekvésekkel és a hazai radikálisok realitásoktól elrugaszkodó hangoskodásaival, kínálva ezzel a kiegyezéssel egy valóságos lépcsőfokot a magyar önállóság felé, és sajnos nem számolva a második kiegyezéses nemzedék önfeladó értetlenségével és erőtlenné történelmi megalkuvásaival? És menjünk vissza Zrínyihez, Bethlen Gáborhoz, Bocskaihoz, és gondoljuk meg, nem történelmi szükségszerűség-e a magyarság számára a harmadik út, nem történelmünk, kultúránk, s mindenkori geopolitikai helyzetünk elemi követelményeiből fakad-e a „tertium datur” keresése?

Bibó István számára ez nem volt kérdés 1945 után. A történelmi áttekintés és a háború befejezése után kialakult helyzet elemzése természetessé azt tette, hogy a magyar gondolkodás fő vonulatába ágyazva, az új helyzetre érvényes választ keressen, korszerű, távlatilag s taktikailag egyaránt képviselhető. Ennek a válasznak szükségképpen az egyértelmű nyugati és az egyértelmű keleti orientációval, illetve lecsatlakozással szemben kellett megszületnie, *nemzet és demokrácia* ügyének összekapcsolásával. Mindennek úgy kellett — legalább elméletileg — végbemennie, hogy a lehető legnagyobb progresszív politikai erőt legyen képes mozgósítani, s a szélsőséges erőket a lehető legkevésbé készítse agresszióra, a lehető legkevésbé félelmet keltse mindazokban, akik az akkor bontakozó magyar demokráciába nehezen tudtak beilleszkedni vagy vélhetően csak a pillanatnyi alkalmazkodás szintjén vették azt tudomásul. Bibó István a politikai elméletben, s annak megértetése során, ezt a műveletet nemcsak fölényes intellektussal, elemzőkészséggel, de emelkedett erkölcsiséggel vitte végbe, különösen nagy hangsúlyt téve arra, hogy az erkölcsi szempontot, a belátást beemelje a politikába, az elméleti és a gyakorlati megfontolások közé egyaránt.

Bibó az *átmenet emberséges útját* kereste. Kudarca volt-e ez a törekvés, kudarcra volt-e ítélve eleve maga a harmadikutas gondolat is?

A vereség történetét ismerjük: a sztalinizmus világrésznyi térhódítása, Rákosiék négyesfogatának politikai banditizmusa — hátuk mögött a szovjet hadsereggel és zsebükből a nagy világpolitikai alkuval — rövid idő alatt lesöpörte a nemzet, a magyar demokrácia ügyét, s vele a harmadik út gondolatát is a politikai élet színteréről. Ám innen visszatekintve már az a nyilvánvaló, hogy a történelmi kudarcot éppen az a rendszer szenvedte el, amit itt ők teremtettek, s nem azok, akik számolva a realitásokkal is, a harmadik út jegyében igyekeztek e nép természetéhez, európai mivoltához és kultúrájához illeszkedő megoldást találni. A történelem a szándékot, a törekvést nem érvénytelenítette.

A ma kérdése az lehet, hogy vajon elhantolta-e a történelem negyven év után magát a megoldást? Időszerű-e ma a harmadik út? És még tovább kérdezhetünk: vonható-e párhuzam az 1945 utáni és a mai helyzet között?

Anyiban feltétlen vonható párhuzam, hogy most — negyven év után — megint előlről kell kezdenünk mindent. Akkor azonban volt mindenki számára megélhető pátosza a kezdésnek a háború szörnyűségei alól felszabadult országban, most viszont merőben mások a néplelektani feltételek. Az elmúlt évtizedek atomizálták és korrumpálták a magyar társadalmat, és most nem egy felszabadult, teremtő erőtlől hajtott nép, hanem fáradt, közömbös és gyánakvó tömegek élnek vagy inkább vegetálnak az országban, akik nem a pincéből jönnek elő a levegőre, nem a halálfélelemből az élet viszonylagos biztonságába, nem a teljes nyomorúságból haladnak a kisebb nyomorúság és a kiegyensúlyozottság felé, hanem a viszonylagos anyagi stabilitásból sodródó-rohamosan a bizonytalanságba, a kiszolgáltatottság helyzetébe. Ennek a népnek ma nem az elkövetkező évtizedek reményei töltik ki a lelkét, hanem az elmúlt évtizedek csődje és az elmúlt évek szólamainak és tehetetlenségeinek a csömöre, miközben a feje fölött kavargó az egész felbolydult magyar politikai élet, amihez — úgy érzi — nincs köze, amihez az utat azért nem keresi, mert nem vár tőle semmi komolyat. Vonható párhuzam a két korszak között akkor is, ha a félelemre gondolunk.

A nép nagyobbik része félt akkor a kommunistáktól s a kommunizmustól, félt a proletárdiktatúrától, a kolhoztól, a népkonyhától, s attól a primitív közösködéstől, ami képzatként a kommunizmus fogalmához akkor járult. Ennek a félelemnek azonban nem, vagy alig voltak még megélt tapasztalati alapjai, eltekintve a háború során szerzett tapasztalatoktól. Az emberek ma is félnak a kommunistáktól, ennek a félelemnek azonban ma már súlyos tapasztalati tények adják az alapját. A nemzet nem egykönnyen felejt el történelmének legkegyetlenebb és leginkább megalázó diktatúráját, Rákosiékat, akik kommunisták voltak; az ÁVH kínzókamráit, Nagy Imre és az 53-as kormányprogram félresöpítését. De nem felejtheti az 56-os lelkesültséget sem, s ami utána következett: a véres leveretést, a tankokat, majd a pufajkásokat, a kivégzéseket, Kistarcsát s a többi. Ez a nép nem hiszi el, hogy felszabadulhat! Ma nem hiszi el, hogy választási lehetősége van, nem hiszi el, hogy berendezkedhet a maga országában úgy, ahogyan az neki a legmegfelelőbb, mint ahogy 45 után, minden félelme ellenére, egy ideig hitte. Ez a lelkület, ez a félelem is politikai tényező! Talán a legnagyobb, talán az egyetlen, ami eldöntheti végül, hogy mibe torkollhatnak a mai változások.

Vonható párhuzam a belpolitikai élet alakulásában is, de itt is mélyebbek a különbségek, mint az azonosságok. Akkor a politikai intézményrendszer nem kellett kieroletetni a társadalomból, annak alapjai gyakorlatilag készen voltak, s egy viszonylag áttekinthetően tagolt társadalmi struktúrára és érdekrendszerre támaszkodhattak a mozgalmak. Ma ez a társadalmi struktúra nem létezik, és negyven év egypártrendszeres diktatúrája után nem maga a társadalom teremti a pártokat, hanem a politizáló értelmiség emlékeztet és a kiéheztetett politikai gyomor falánksága. Ebben már csak bele kell egy kicsit játszania a még egyeduralmi helyzetben levő egypártnak, abból a maga szempontjából érthető megfontolásból, hogy ha már mindenképpen többpártrendszer kell legyen, akkor legyen inkább sokpártrendszer, nehogy egyik vagy másik a fejére nőhessen. A helyzetet azonban bonyolultabbá teszi és zavarosabbá, hogy amíg 45—46-ban magabízó pártok indultak és szereztek maguknak tömegeket, addig most egy kudarcos, elveiben is, gyakorlatában is megzavarodott, a széthullástól tartó kommunista párt kormányozza az országot, amelynek tagsága ellenére sincsenek tömegei, a többiek pedig éppen-

hogy kicsíráztak, zavarosak, erőtlenek, és önmagukkal vannak elfoglalva. Némelyik fennhangon kijelenti ugyan, hogy ő már kormányképes, ami annyit jelent, hogy legfeljebb egy-két ezer emberre támaszkodhat a tíz és félmillióból, hogy program címén végig tudja mondani azt a leckét, amit maga a kormányzat is végigmond, egyébként pedig sem eszközei, sem kormányzati tapasztalatai nincsenek ahhoz, hogy a kormányképesség kritériumainak megfelelhessen; de végképp nincs meg az a nemzeti-társadalmi háttér, ami erkölcsi-politikai erejét és végső soron legitimitását megadhatná, akárcsak egy kormánykoalícióban való közreműködéshez is.

Magyarországon ma kormánykoalícióra volna szükség, a demokráciára és a gazdasági megújulásra való átmenet biztonságos és emberséges levezetéséhez, de éppen ennek a feltételei hiányoznak a legjobban, mert erre minden politikai szervezet készületlen, mert honnan is meríthette volna készülségét az elmúlt évtizedek során? Nincs meg egy esetleges kormánykoalíció intézményes alapja sem: a demokratikusan választott, a politikai képviseletekre épülő parlament. Az új pártok, a független mozgalmak közül senki sem tud koalíciót vállalni az MSZMP-vel, részben azért, mert maga az MSZMP nem tudott megválni még a maga sztalinista, antidemokratikus balfelétől, részben, mert mindegyik tart attól, hogy az uralkodó párttal való bármilyen szövetség esetén elveszítené még azt a bázisát is, amelyet eddig sikerült megszereznie. Ugyanakkor a teljes körű ellenzéki koalíciónak sincsenek esélyei, hiszen az új szerveződések vagy lényegesen eltérő nézeteket, politikai-eszmei tradíciókat képviselnek, vagy amelyek ilyen tekintetben közel állnának egymáshoz, túlságosan kezdetlegesek és erőtlenek még ahhoz önmagukban is, hogy meggondoltan tömörülhessenek egy ellenzéki kiskoalícióban, egymást nem belső hatalmi marakodásokkal gyengítve, hanem éppen erősítve.

A két korszak egyik alapvető belpolitikai különbsége tehát az, hogy akkor egy induló, de mégis erősnek és természetesnek látszó demokratikus szakaszból haladtunk a diktatúra felé, melyet a nemzetközi erőviszonyoktól felerősödött és felbuzdult kommunista párt készített elő, nem válogatva az eszközökben, ma pedig a diktatúrából való kilábalás reményében haladunk erőtlenuél és tétován — elvben a demokratikus kibontakozás irányába, gyakorlatilag egyelőre egy politikai vákuumhelyzet felé, merőben más történelmi feltételek közepette. Nem vigasz, de tény, hogy a mai magyar helyzet képlékenysége, valamennyi kockázati tényezőjével együtt természetesnek, szükségyszerűnek mondható, hiszen negyven év ilyen történelme után aligha várható, hogy néhány hónap alatt érett demokrácia jöjjön létre, egy teljes körű társadalmi válság folyamatában. A kristályosodás és érlelődés folyamata időt igényel, de a belpolitikai élet váratlanul gyors változásai, a bennünk évtizedeken át visszafojtott, s most egyszerre felszínre robbant igények nem hagynak sok türelmi időt a politikai tényezőknek az érlelődésre.

A világpolitikai helyzet most kedvez a demokratikus átalakulás folyamatának, hiszen sem Keleten, sem Nyugaton nincs olyan hatalom, amelynek érdeke lenne akár egy magyar felfordulás, akár a magyar közállapotok visszazuhanása a korábbi diktatorikus politikai némaságba és sorvadásba. És ma nincs egyetlen nagyhatalom sem, amelynek útjában lenne Magyarország, vagy egy kibontakozó magyar demokrácia, amennyiben a magyar politikai magatartás nem veszélyezteti valamiképpen az európai békét, illetve meg nem zavarja a hatalmi egyensúly békés fenntartására törekvő világpolitikai erők tárgyalásos-megegyezéssel elszántságát. Ésszerűen mindebből sem az nem

következik, hogy Magyarországnak le kellene mondania függetlenségéről Kelet felé, a Szovjetunióval szemben, sem pedig azt, hogy Magyarországra — történelmi és geopolitikai adottságaitól függetlenül — rá lehetne telepíteni mindenestül egy nyugati típusú társadalmat, megfejelve azt a politikai semlegesség illúziójával. Nem következik az sem, hogy a politikai monopóliumok és diktátumok helyébe most a gazdasági monopóliumok uralmát építtessük, és az ideológiai-politikai oligarchia helyébe magunkra szabadítsunk egy új fináncoligarchiát. A mai magyar helyzetből ésszerűen az következik, hogy megtaláljuk a *saját utat*, azt a megoldást, amely saját adottságainkra és nem doktrinákra épül, amely a legtöbb garanciát nyújtja a nemzeti fejlődéshez és a stabil demokratikus társadalmi berendezkedéshez, amely úgy racionalizálja a gazdaságot, hogy közben nem felejtí ki belőle az embert, mint szociális lényt, mint személyiséget, és mint lehetséges gazdát és vállalkozót.

A „harmadik út”, vagyis a keleti és a nyugati világmodell helyett a Magyarországnak — s tágabban a kelet-közép-európai térségnek — megfelelő *saját út* kijelölése ma nem egy korábbi elmélet felmelegítése, hanem történelmi kényszer. Itt nincs más jó megoldás. Negyven év történelme a doktrinér-voluntarista szocializmus kudarcát bizonyította, a mai helyzet pedig — részint éppen ezért — lehetőséget nyújt az önálló berendezkedésre, de semmiképpen sem a korlátlan liberalizálásra és az európai status quo felborítására. A nagy világpolitikai érdekek ma ebben a térségben stabilitást követelnek, s egyúttal igénylik azt a megoldást, amely Keletről nézve egy lehetséges kiút reményét nyújthatja, Nyugatról pedig olyan közepső térség kialakulását, amely békés és kényelmes terepe lehet a keleti kapcsolatok építésének, a tárgyalásos megoldások fenntartásának.

Ehhez Magyarországon tudomásul kell venni mind a keleti, mind a nyugati szomszédság tényét, jellegét, hatalmi befolyását és érdekeltségeit. A magyar külpolitika tehát — ha valóban magyar érdekeket akar okosan szolgálni — nem tehet mást, csak azt, hogy minél tágabb körre építi kapcsolatait annak érdekében, hogy minél kevésbé legyen kiszolgáltatva *egyetlen* külső hatalmi tényezőnek, sem gazdasági, sem katonai téren. Ezért mozgása során a nemzetközi politikai erőterben úgy kell manővereznie, hogy az elkerülhetetlen súrlódásokat nem számítva, minden irányban elkerülje az ütközéseket, sőt érdekeltséget keltsen a nagyhatalmakban saját mozgásszabadságának a támogatására.

Erre Magyarországnak rég nem volt annyi esélye, mint ma! A belpolitikában ennél rosszabbul áll a helyzet, mert itt egy beállt, megdermedt és ellehetetlenült struktúrát kellene hirtelenében felváltani egy másikkal, ami még intellektuálisan is igen nehéz feladat, nemhogy a gyakorlatban, az időszorításában. Egyszerre kellene úrrá lenni az erkölcsi és a gazdasági elnyomorodáson, a szellemi és a politikai zavarodottságon. Ehhez azonban mindenekelőtt ki kellene keveredni abból a téveszméből, hogy a kormányzat minél jobban sanyargatja a népet, annál több pénz lesz az államkasszában. Éppen fordítva. Azonnali intézkedéseket kellene tenni annak érdekében, hogy az emberek általában — s nem néhány kivételes helyzetet élvező vállalkozó — visszanyerjék munkakedvüket és vállalkozó elszántságukat, ami nemcsak gazdasági, de erkölcsi és politikai haszonnal is járna. Elmozdíthatná a lelki holtpontról a mára teljesen tanácstalanná és fásulttá lett tömegek legértékesebb rétegeit; a munkában megjelenő ésszerű és célirányos tevékenység, lentről felfelé hatva, átalakíthatná a társadalom feje felett zajló, s már-már

kaktikus látszatpolitizálást, nagyobb konstruktivitásra kényszerítve a szervezeteket; értelmes keretet adna az életnek, s így a közéletnek is; és nem utolsósorban, az értelmes munka és a kiterjedő vállalkozói szellem hozná az államháztartás számára is azt a bevételt, amit az értéktermelők mai megpróbálásával az állam sohasem fog elérni. Az így alakuló belső gazdasági erjedéshez lehetne aztán, megfelelő politikai és jogi garanciákkal, segítő társul hívni a külföldi tőkét is. Itt nem Marshall-segélyre, vagy az arról való ábrándozásra van szükség, hanem elsősorban önmagunk erejének a felszabadítására! Ez az erő pedig mindenekelőtt a kisemberek sokaságában van, a kisvállalkozások, a kisszövetkezetek, a kis- és középüzemek lehetőségeiben, amelyek csak azért kínlódnak ma, vagy azért nem jönnek létre, mert a tulajdonviszonyoktól az irracionális adóztatásig, a bürokratikus akadályoktól a politikai bizonytalanságokig, úgyszólván még minden ellenükre van. Magyarországon ma nincs fontosabb és sürgősebb feladat tehát, mint legyűrni a mindent megbénító bizalmi válságot. Ha a közlekedés rendjében nélkülözhetetlen a bizalmi elv, akkor a közéletben sokszorososan az! Olyan hatalmi intézmények létrehozására van tehát sürgősen szükség, amelyek az átmenet békés levezetéséhez itthon a népre, külföld felé pedig a belpolitikai hitelképességre támaszkodhatnak.

A többpártrendszer kihirdetése hónapokkal ezelőtt még nagy szó volt, ma már önmagában mit sem ér. A társadalom a döntésképeség és az eredményesség szerint fog ítélni. A politikai szervezeteknek most túl kell tekinteniük a szűkös pártérdekeken, a magasabb rendű nemzeti érdekek érvényesítéséért. Ismét kulcsszóvá lett nálunk a *politikai belátás*. Annak idején Bibóék is ezt igyekeztek belesulykolni a köztudatba, és a pártok magatartás-elvénél tenni, akkor többszörösen reménytelenül. Ma ezt, más körülmények között, újra meg kell kísérelni, ha nem akarjuk kiszolgáltatni az országot a hivatásos rendteremtők hatalomra kerülésének. Hinnünk kell, hogy történelmi okokból ez a törekvés ma reményteljesebb.

A kommunista párt negyven év minden kudarca és vétke után csak azal szolgálhat a nemzetnek, ha gyors és határozott intézkedésekkel igazolja önkorlátozó képességét, s ezzel azt, hogy a nemzetet nem félelemben akarja tartani többé, hanem valóban közreműködő akar lenni felemelkedésében. A független politikai csoportosulásoknak pedig be kell látniuk, hogy az erőgyűjtés és a napi politizálás nem merülhet ki a kritikában, és csupán a nyugati modellek ajánlgatásában. Mert bárki bármit gondoljon is a múlttól vagy a távoli jövőről, tudnia kell, hogy itt, most az átmenet szab feladatokat, ennek kell megfelelni, s a jövő is azé, aki itt és most meg tud felelni. Azé, aki célszerű kompromisszumra és megegyezésre képes egy valóságos népképviselői kormányzás megteremtéséért.

A közeli jövő kérdése az: vajon a történelmi reflexek logikája működik-e tovább bennünk, a félelmek és a bizalmatlanság logikája, vagy a mostani új helyzet megértésének és megélésének a logikája, amely a keserves múlt fölé emelhet, és képessé tehet bennünket arra, hogy elinduljunk a magunk útján. Az előbbi esetben a magyarság bénán várhatja, hogy mi történik vele — és velünk nem sok jó szokott történni. Az utóbbi esetben van esélyünk egy önálló, ránk szabott európai státus elérésére — és ez ma a legtöbb, amit célként megjelölhetünk. A nemzetnek Európa szívében, Kelet és Nyugat érintkezési pontján kell fennmaradnia a jövőben is, a magyar demokráciának pedig az európai demokráciára kell épülnie. Ez a *harmadik út*, a saját út politikai tartalma. És most megint az, hogy — Bibóra gondolva — meg kell találni az átmenet emberséges útját.